

УДК 811.161.3 ' 342

Д.А. Лаўшук, І.М. Ячмянёва (г. Магілёў, Беларусь)

ГУТАРКОВЫЯ СРОДКІ ВЫРАЗНАСЦІ Ў МАСТАЦКІМ ДЫЯЛОГУ К. ЧОРНАГА

Найважнейшыя характэрныя асаблівасці дыялогаў у літаратурна-мастацкіх творах Кузьмы Чорнага (бытавыя інтанацыі, разнастайнасць сацыяльна-характарыстычных прымет, багацце экспрэсіі, маторная выразнасць размовы, непасрэднасць дынамізму мімічных і жэстыкуляцыйных уражанняў

і інш.), стылістычныя функцыі мовы персанажаў у структуры мастацкага цэлага разгледжаны ў працах Л.У. Шчэрбы, В.У. Вішаградава, Т.Р. Вінакур, Р.У. Будагава, М.Я. Цікоцкага і іншых даследчыкаў. Названыя вучоныя надаюць вялікую ўвагу прызначэнню размоўных элементаў у мастацкім дыялогу, асобныя з іх сцвярджаюць, што асноўная функцыя гутарковых элементаў у мастацкім дыялогу – функцыя сігналу гутарковасці, а "дыялагічны стыль становіцца рэалістычным, гэта значыць арыентуецца на сапраўднасць, на яе сімвалічнае і тыповое ўяўленне" [1, с. 214]. Аднак не менш важным з'яўляецца і другое прызначэнне элементаў вусна-гутарковага маўлення ў літаратурна-мастацкім творы – выконваць функцыю характарыстычную, гэта значыць актыўнае выкарыстанне гутарковых элементаў як сродку моўнай характарыстыкі персанажа, на што ўказвае В.Б. Сірацініна. Яна, у прыватнасці, зазначае, што майстэрства пісьменніка заключаецца ў тым, каб "мінімумам сігналаў гутарковасці стварыць уражанне, што людзі кажуць, размаўляюць, вядуць гутарку і адначасова перадаць чытачу патрэбныя звесткі" [2, с. 77].

Паколькі мастацкія дыялогі з'яўляюцца стылізацыяй пад вусна-гутарковае маўленне і своеасаблівым прыдаткам да аўтарскай мовы, як бы яе працягам, але з удзелам дзейных асоб, яны маюць сваю спецыфіку і ў форме рэплік-стымуляў і рэплік-рэакцый, і ў працэсе непасрэднай камунікацыі, якая праходзіць спантанна. Пытальна-адказавая форма рэплік, што чаргуюцца паміж сабой, не абавязкова павінна заключаць у сабе пыталны сказ (рэпліка-стымул) і сцвярджалны ці адмоўны сказ (рэпліка-рэакцыя). У творах Кузмы Чорнага зафіксаваныя разнастайныя тыпы дыялогаў з "адступленнем" ад агульнапрынятага. Напрыклад:

- Я нікуды не дайду, калі буду цяпер ісці.
- І я пра гэта думаў.
- Мне трэба дзе-небудзь тут астацца.
- Толькі трэба не натрапіць на чужых людзей.
- Мне ўжо бадай-што ўсё роўна, на каго натрапіць.
- Калі хоць трохі паздаравеш, то не будзеш так казаць.
- Давай пацягнемся далей... [3: 6, с. 344].
- Што я ў вас, пане, такое забраў?
- Золата! Ты абчысціў мае кішэні, пакуль я ляжаў хворы!
- Бойцеся бога! Я вам сваё аддаваў, што меў!
- З каменнямі крыжык, пярсцёнкі, імянны гадзіннік і яшчэ два гадзіннікі, якія былі пры мне!
- Бойцеся бога! Бойцеся бога! [3: 6, с. 65].

Як вынікае з працытаванага, гутарковыя сінтаксічныя канструкцыі ў дыялогах з'яўляюцца неабходным сродкам мастацкай выразнасці. У творах пісьменніка асноўнымі такімі адзінкамі выступаюць наступныя:

1. Пытальныя канструкцыі як тыповыя экспрэсіўны сродак. Яны вылучаюцца:

а) прызначэннем – ставіць перад суб'яседнікам пытанне, на якое ён павінен адказаць, і ў выглядзе чарговага пытання сфармуляваць сцвярджэнне, якому пытальная форма надае эмацыянальную афарбоўку. Тут яскрава выдзяляюцца дзве групы: сказы-пытанні, што патрабуюць адказу (прамае пытанне, пытанне-прапанова, пытанне-меркаванне і інш.); сказы-пытанні, якія змяшчаюць у сабе адказ (пытанні-пярэчання, клічныя пытанні, пытанні-пераканання і г.д.):

– Як ты, Тэжля, думаеш, ісці ці не?

– Як хочаш, – ціха адказала Тэжля [3: 1, с. 39];

– Што вам зайграць?

– Іграйце, што хочаце [3: 3, с. 206].

б) своеасаблівай інтанацыяй:

– *Канец усяму? Чаго ж ты маўчыш?*

– Не папракай мяне так... Нічога не скончана... Чаго ты на мяне так глядзіш... Алесь... Ты паслухай... [3: 3, с. 399].

2. Пабуджальныя сказы ў дыялагічнай мове перадаюць агульнае значэнне ўздзеяння на суб'яседніка, пабуджэння яго да дзеяння, выражаюць розныя волевыяўленні гаворакай асобы. У агульным значэнні пабуджэння такіх сказаў выдзяляюцца разнастайныя адценні: загад, патрабаванне, прапанова, заклік, просьба і інш.

У дыялогах праявітых твораў Кузьма Чорны выкарыстоўвае двухсастаўныя і аднасастаўныя (пэўна-асабовыя, безасабовыя), поўныя і няпоўныя, развітыя і неразвітыя пабуджальныя канструкцыі. Аднак сярод названых відаў сказаў, як сведчыць аналіз твораў пісьменніка, пераважаюць пабуджальныя аднасастаўныя канструкцыі. Адным з граматычных сродкаў афармлення такіх сказаў з'яўляецца форма выказніка. Пабуджальнае значэнне ў рэпліках дыялогаў Кузьмы Чорнага перадаецца звычайна дзеясловам-выказнікам у форме:

а) 2-й асобы загаднага ладу адзіночнага або множнага ліку (асноўная форма выражэння пабуджэння):

– Ну, *выздэжайце там*, гэі! – чулася яшчэ з другога боку.

– *Выздэжайце там*, гэі! – крычаў, задзёршы голаў, той, да каго кагыздэ крычалі [3: 1, с. 151];

Кум узнепакоіўся:

– Цьфу! Нашто за сталом усякае паскудства гаварыць. Пакіньце! [3: 3, с. 349];

– Ну, глядзі. Яго работа.

– Не ведаю.

– *Гавары!*

– Праўду кажу – не ведаю.

– *Ведаеш!* [3: 2, с. 248].

б) 1-й асобы множнага ліку:

– А ты чуў?

– Я ўсё роўна як чуў. Юлік яшчэ, здаецца, ніколі не хлусіў... Можна зараз жа пайсці да Юліка. Ён пры сведках скажа. *Хадзем да Юліка!* [3: 3, с. 292].

в) 3-й асобы адзіночнага або множнага ліку ў спалучэнні з часціцай *хай* (*няхай*):

– Памажы божа! – гукае жанчына здалёк.

– *Няхай паможа*, калі хоча! – адказвае чыйсьці там з іх голас [3: 4, с. 85].

3. Сярод шматлікіх відаў сказаў значнае месца ў дыялагічнай мове твораў Кузьмы Чорнага займаюць клічныя канструкцыі, якія ў адрозненне ад пытальных, пабуджалных, апавядальных сказаў характарызуюцца большай паўнатай значэння, таму што не толькі паведамляюць пэўныя факты, але і выражаюць адносіны гаворачай асобы да іх. Эмоцыі, што перадаюцца клічнымі сказамі, могуць мець разнастайныя адценні: упэўненасці (няўпэўненасці), згоды (нязгоды), папроку, смутку, шкадавання, радасці, замілавання, здзіўлення, прывітання і інш. Граматычнымі сродкамі выражэння эмацыянальнасці служаць узмацняльныя часціцы *ж* (*жа*), *ну і*, *то*; выклічнікі *ой*, *ах*, *ай*, *эй*, *эх*, *ох*; спецыяльныя клічныя словы і спалучэнні займеннікавага характару; указальныя часціцы *вось дык*, *вось (ось)*, *вунь (унь)*, *гэта*, *от дык* і г.д.

З выражэннем папроку ў творах Кузьмы Чорнага выступаюць такія сказы:

– А ён тут у нас, калі вучыўся яшчэ, быў на практыцы. От дзіўны нейкі.

То вясёлы, то раптам сумны.

– Вам падабаецца?

– *Які вы!* [3: 3, с. 249];

– Не запаможацца, але і не збыднее. Няма цяпер таго, што кожны свае нары глядзі, а ўсё грамадскае цяпер. Мы ўсе адзін аднаго павінны трымацца, дык гуртам і выйдзе нешта. А так, дык...

– *Ах*, напамагаў ты некаму! Каго вучыць, *дык* ты здатны! Многа ты мне памог? [3: 4, с. 117].

З выражэннем адцення здзіўлення:

– *От дык сюрпрыз!* – <...> [3: 5, с. 307];

Тут ён матнуўся ля акна і ўбачыў, што хтосьці стаіць на вуліцы ля хаты.

– О, ужо стаіць гайня на вуліцы, пад хатаю, чакае, пакуль я з хаты ногі вынесу! [3: 4, с. 148].

З выражэннем упэўненасці:

– *А як жа!* Быў у нас бандыт такі. Чулі пра яго? Назарэўскі з сваім атрадам яго каюкнуў. Пры мне гэта рабілася.

– То вы Назарэўскага ведаеце? – ажывілася жанчына.

– А як жа! Ён у майй хаце бываў. Я памагаў яму. Раз мяне бандыты былі засцігнулі ў лесе, я ледзьве вырабіўся. А пасля павёў самога Назарэўскага на правільную дарогу. Ого, я чалавек бывалы.

– А дзе цяпер Назарэўскі, не ведаеце?

– Як-то не ведаю! Ён цяпер, братачкі вы мае, у нашым горадзе. <...> [3: 5, с. 112].

4. Важная прымета дыялогаў – гэта неразвітыя і няпоўныя сказы-рэплікі.

Вусна-гутарковая форма камунікацыі цесна звязана з законам эканоміі, які аддае перавагу і найбольш лаканічнаму выражэнню думкі, і афармленню не толькі яе самой, але і састаўных элементаў, нават асобных словаформ. Таму няпоўныя і неразвітыя сказы стылістычна важныя як сродак лаканічнага маўлення. Змест такіх канструкцый вызначаецца зместам папярэдняй або наступнай рэплікі. Неплаўната рэплік у дыялагічнай мове тлумачыцца тым, што пры размове няма неабходнасці паўтараць ужо сказанае раней, таму гаворачая асоба часта апускае ў рэпліцы словы з выказвання свайго суразмоўцы і перадае толькі новую інфармацыю. Шырокае выкарыстанне няпоўных канструкцый у прозе Кузьмы Чорнага звязана і з дынамікай дыялога, у выніку чаго паўтор у рэпліцы аднаго з удзельнікаў гутаркі элементаў папярэдняга выказвання суб'ядніка становіцца і непатрэбным, і немагчымым, бо ён (паўтор) выклікае перагружанасць дыялагічнай мовы. Няпоўныя сказы – норма літаратурнага дыялога, па-за яго межамі іх сэнс становіцца незразумелым, нават абсурдным.

Назіранні над мовай твораў Кузьмы Чорнага сведчаць, што няпоўныя канструкцыі ў дыялогах могуць мець у наяўнасці толькі адзін з галоўных членаў (дзеяснік або выказнік) ці даданы член (дапаўненне, азначэнне, акалічнасць):

– Нічога. Пазнаю, што за людзі. Здалёку?

– З горада.

– Куды?

– На граніцу. [3: 1, с. 73];

– Паедзені? – сказаў Пляцінскі.

– Паеду.

– Саўсім?

– Не ведаю [3: 1, с. 394].

Прыведзеныя дыялогі з'яўляюцца трапнымі замалёўкамі з натуры, амаль што дакладныя копіі бытавых дыялогаў з нешматслоўнымі, лаканічнымі рэплікамі персанажаў, недагаворанай інтанацыяй і г.д. Неразвітыя і няпоўныя сказы-рэплікі надаюць літаратурна-мастацкаму маўленьню непасрэднасць, эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць.

5. Некалькі адрозніваецца ад няпоўных сказаў канструкцыі з умаўчаннем (недаказам). Умаўчанне як стылістычная фігура, што шырока выкарыстоўваецца ў мастацкім дыялогу твораў Кузьмы Чорнага, значна ўзмацняе экспрэсію маўлення, выражае пэўныя эмоцыі героя, садзейнічае дэталёваму апісанню псіхалагічнага стану дзейных асоб. У якасці прыкладу прывядзем дыялог з рамана "Трэцяе пакаленне":

– Божа мой, хто гэта дзверы адчыніў, – закрактаў неўзабаве Скуратовіч у сваім пакоі. – Міхалка, ты выходзіў?

– Чаго? – абазваўся Міхалка, прыкідваючыся сонным.

– Дзверы ты адчыніў?

– Якія дзверы? [3: 5, с. 62]

З дыялога вынікае, што Скуратовіч быў узрушаны тым, што за ім выходзіў падглядца Міхалка. Апошні ў сваю чаргу забыўся зачыніць за сабой дзверы. Скуратовіч накіроўваецца да Міхалкі з допытам. Той, добра ведаючы ў чым справа, спрабуе адцягнуць увагу, зняць падазрэнне з сябе. Таму, натуральна, на рэпліку Скуратовіча "Дзверы ты адчыніў?", ён, як бы не разумеючы ў чым справа, машынальна перапытвае: "Якія дзверы?" Засталося ў падтэксце, якія пачуцці – страх, неспакой, чаканне нечага нядобрага – адчувае пры гэтым герой. Менавіта за кошт умаўчання праявіліся дасягае натуральнасці сцэны, якая становіцца больш выразнай дзякуючы і далейшым рэплікам. Як вынікае з праведзенага аналізу, канструкцыі з умаўчаннем садзейнічаюць дэталёваму апісанню пэўнага эмацыянальнага стану героя, надаючы кантэксту гутарковы характар.

6. Вельмі частыя ў вусным маўленні выпадкі ўстаўкі ўнутр сказа іншага сказа, групы слоў, часам аднаго слова, сінтаксічна самастойнага, з мэтай тлумачэння нечага ў асноўным сказе (часу, прычыны ці іншых абставін і г.д.). Такія ўстаўкі могуць з'яўляцца ў любым месцы асноўнага сказа – там, дзе гаворачы адчувае ў гэтым патрэбу. Гэта вельмі ярка адлюстроўваецца па рытмамеладычнай арганізацыі: устаўкі звычайна бываюць поўнасьцю выключаныя з інтанацыйнага малюнка асноўнага сказа, у сярэдзіне якога для змяшчэння іх робіцца амаль механічны перапынак. Сама ўстаўка вымаўляецца некалькі хутчэй у параўнанні з асноўным сказам, а пасля яе інтанацыйны малюнак асноўнага сказа альбо працягваецца, альбо паўтараецца спачатку. Нечаканасць устаўкі і звязанага з ёй разрыву сказа не толькі для слухача, але часам і для самой гаворачай асобы бывае падчас настолькі значнай, што прымушае апошняю пасля ўстаўкі паўтарыць слова ці некалькі слоў, якія папярэднічаюць ёй.

У творах Кузьмы Чорнага ўстаўка можа не толькі ўводзіцца ў сярэдзіну сказа, перарываючы яго на дзве часткі, але і дадавацца ў канцы яго, – усё залежыць ад таго, у які канкрэтны момант выказвання герой адчувае ў ёй патрэбу:

– Мне няможна гэтага есці, у мяне жылот хворы.

(...)

– Што ты даеш ёй, добра кажа, агурок там нейкі! Можа б, сала ці прысмакаў якіх! Бач ты, абы чаго есці не будзе! Вы тут над ім охкаеце, а яно на тры сажні ў зямлю бачыць! Яно больш за цябе ведае, дармо, што яно малое. Нябось, каровы дзе пасвіць, дык не ўгаворыш, каб прыйшлося, скажам. Я вам раскажу, як гэтым летам у мяне было. (Ён раскажаў, як гэтым летам у яго было). От, сядзіць ды выпрошвае, а непадалёку, напэўна, недзе маці або бацька сядзіць ды паглядае, ці многа навывпрошвае – *абы работы не рабіць!* От бо народ цяпер пайшоў, хай бог сцеражэ! [3: 5, с. 69];

– А калі я яе не люблю, – хмура махнуў рукою Міхась.

– От, абы чалавек, я вам, браткі, скажу, – пачаў уваходзіць у ролю Кірылка, – як я быў маладым, дык (*каб мне столькі здароўя, колькі я праўду кажу*) што траплялася часам, як той казаў... [3: 1, с. 277].

7. Далучальныя і парцэляваныя канструкцыі ў дыялогах Кузьмы Чорнага з'яўляюцца своеасаблівым экспрэсіўным сродкам, які стварае ўражанне непасрэднасці маўлення, калі фраза складваецца як бы "на хаду", без папярэдняга абдумвання. Такое экспрэсіўнае падкрэсліванне слоў ці групы слоў, якое далучаецца да ўжо выказанага зместу як дабаўленне дадатковых звестак і тлумачэнняў, што ўзніклі ў свядомасці гаворачага ўжо пасля таго, як выказана асноўная думка, апраўдана стылістычнымі мэтамі і абумоўлена ў першую чаргу закладзенымі ў іх багатымі магчымасцямі выражэння сэнсавых і эмацыянальных адценняў:

– Хто гэта?

– Я прыйшла з Польшчы к вам... *дамоў* [3: 1, с. 30];

– Каму прадаў? – дапытваўся Пляцінскі. У яго раптам з'явілася жаданне гаварыць.

– Так адзін... *вясковы хлапец*... [3: 1, с. 388];

– А ці надоўга ж ты прыпынілася тут?

– На колькі хачу. У племянніцы гэнае жанчыны я жыла ў N.

– Ведаю. Даведаўся ўчора... *калі ў Абрама быў* [3: 3, с. 138];

– Сапраўды ты раптам нейк перайначыўся.

– Не... Дык заходзь... *Пад вечар. Калі-небудзь* [3: 3, с. 153];

– Паляжаць да заўтра, ліха іх не возьме... Бачыў раницаю Зыгмуса.

– Ну то ніто, калі бачыў?

– Вельмі рад... *Вельмі... Ён цябе будзе глядзець... Будзе цябе на руках насіць* [3: 2, с. 30].

Такія сінтаксічныя канструкцыі, удала выкарыстаныя ў мове мастацкіх тэкстаў Кузьмы Чорнага, з'яўляюцца універсальным прыёмам імітацыі размоўных інтанацый.

Такім чынам, разгледзеўшы найбольш тыповыя элементы сучаснага беларускага гутарковага маўлення ў дыялогах Кузьмы Чорнага, можна адзначыць, што сказы-рэплікі ў дыялагічных формах пісьменніка характарызуюцца, як правіла, эмацыянальнасцю і маюць агульную рысу – пабуджэнне як выражэнне ўздзеяння на рэцыпіента. Яны адрозніваюцца паміж сабой пэўнай сінтаксічнай будовай, інтанацыйным афармленнем і адценнямі значэнняў. Формамі фраз, характарам іх аб'яднання ствараецца той ці іншы тып мовы героя, які адрозніваецца пэўнай мелодыкай маўлення, экспрэсіўнай афарбоўкай, дынамізмам, што адпавядае прадметнаму зместу выказвання і надае яму пэўную эстэтычную каштоўнасць як сродку псіхалагічнай характарыстыкі персанажаў. Усё гэта сведчыць пра тое, што Кузьма Чорны ў перадачы мовы герояў (персанажаў) імкнуўся захаваць усе сінтаксічныя прыкметы, характэрныя для жывой беларускай гаворкі, яе танальнасць і рытм, уменне пры мінімуме моўных затрат, за кароткім словам ці фразай, схваць больш багаты змест і тым самым стварыць аналаг натуральнага, жывога нацыянальнага маўлення.

Літаратура:

1. *Виноградов, В.В.* О языке художественной прозы. – М.: Наука, 1980. – 360 с.
2. *Сиротинина, О.* Русская разговорная речь: пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1983. – 80 с.
3. *Чорны, К.* Збор твораў: У 8 мі т. Мінск: Маст.літ., 1972–1975.